

Anjo Harryvan

Persoonlijkheden

Over preferenties en pioniers

Bespiegelingen van een Kohnstamm-biograaf

De historicus en diplomaat Max Kohnstamm speelde een grote rol achter de schermen als pionier op het gebied van Europese samenwerking, uitmondend in de Europese Unie. In dit artikel bespreekt A.G. Harryvan zijn fascinatie voor Kohnstamm en de biografie die hij samen met Jan van der Harst over hem schreef.

Bekendheid bij het grote publiek als vooraanstaand Europeaan en Nederlander heeft Max Kohnstamm pas op gevorderde leeftijd verkregen. De Kohnstamm-biografie die prof. dr. J. Van der Harst en ondergetekende in februari 2008 publiceerden,¹ heeft in bescheiden mate bijgedragen aan die bekendheid, maar ze is als verklaring voor de belangstelling voor zijn persoon ontoereikend. Dat Kohnstamm op hoge leeftijd alsnog in de schijnwerpers van de publieke belangstelling is komen te staan, is bovenal toe te schrijven aan zijn pioniersrol in het tot stand brengen en verder ontwikkelen van wat thans de Europese Unie heet, in combinatie met de maatschappelijke behoefte en mediavraag naar bekendheden die het proces van Europese integratie kunnen personificeren.

Kohnstamm is zo'n pionier van de Europese Unie. Bij herhaling heeft hij een betekenisvolle voortrekkersrol gespeeld in het proces van Europese integratie: hij was de eerste secretaris-generaal van de Hoge Autoriteit (de hedendaagse Europese Commissie), hij was gangmaker in het Comité-Monnet, de invloedrijke lobby die gedurende de jaren vijftig en zestig druk uitoefende op de verdere ontwikkeling van de Europese eenwording. Kohnstamm was ook grondlegger én eerste president van het Europees Universitair Instituut te Florence. Dat maakt dit boek tot een biografie van een vooraanstaande - maar grotendeels buiten de schijnwerpers opererende - Europeaan.

1 A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Max Kohnstamm. Leven en werk van een Europeaan* (Utrecht 2008).

Oneerbiedig gezegd, zien we hier de economische wet van vraag en aanbod aan het werk: nu de grondleggers van het verenigd Europa van het eerste plan niet langer onder ons zijn, verschuift de aandacht en belangstelling naar hen die achter de schermen een rol hebben gespeeld. Kohnstamm is zo'n man van het tweede plan. Het aldus beschreven mechaniek vindt bevestiging in de omstandigheid dat nog geen twee weken na Kohnstamms biografie zijn dagboekantekeningen gepubliceerd werden over de onderhandelingen die leidden tot de Verdragen van Rome (1957) en de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, in een bundel bezorgd door Dr. M. Segers van de Universiteit van Utrecht.²

De biografie is sterk vanuit het vakgebied van de auteurs, de internationale betrekkingen, geschreven. Ze is daardoor bovenal een *politieke* biografie. Dat betekent geenszins dat de persoon Max Kohnstamm en zijn persoonlijk leven niet ter sprake komen, maar wel dat de relatie tussen persoon en werk centraal staat. Daarom luidt de ondertitel van het boek ook *leven en werk van een Europeaan*. Veel van wat over Kohnstamms leven verteld kan worden, heeft op fascinerende wijze doorwerking gevonden in zijn werk als pionier van en lobbyist voor het verenigd Europa.

Maar Kohnstamm was ook op een ander – meer subjectief - niveau, ons een boek waard. Dat komt door onze achtergrond. We zijn in de jaren tachtig opgeleid aan het al genoemde Europees Universitair Instituut door de befaamde economisch-historicus Alan Milward. Milward analyseert Europa en Europese en nationale beleidsvorming bovenal vanuit de *belangen en preferenties* van de EU-lidstaten. Milward moet - met andere woorden - niet zoveel hebben van het klassieke beeld van “*The Great Men who created Europe*”³. Europa is in Milwards benadering een product van een strijd om invloed en om belangen, waarbij de zogenoemde *founding fathers*, Spaak, Beyen, Adenauer, Monnet en ook Kohnstamm op zijn hoogst een nuttige bijrol hebben vervuld.

In die geest, niet zozeer Eurosceptisch als wel Eurokritisch, zijn wij opgevoed. En die geest gaven en geven we door aan onze eigen studenten. We leiden beleidsanalisten op, mensen die Europese besluitvorming kunnen

2 M. Segers, *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm. Augustus 1953 – September 1957* (Amsterdam 2008).

3 Alan. S. Milward, ‘The historiography of European integration is dominated by the legends of great man.’ en ‘The lives and teachings of the European saints’ in: idem, *The European rescue of the nation-state* (Londen tweede druk 2000), 318-344 aldaar 318.

observeren en duiden, en daarover kunnen adviseren. Dat maakte voor ons de Europese integratie een interessant proces en dito onderzoeksterrein. Maar de emotionele betekenis ervan bleef beperkt. De Europese Unie was en is bovenal een interessante bestuurslaag waar het dagelijks brood mee verdiend wordt.

Mede daarom waren we van begin af aan gefascineerd door Kohnstamms gedrevenheid. Zoiets hadden we nog nooit meegemaakt. We werkten aan een vorig boek, een interviewboek (*Voor Nederland en Europa*⁴) waarin we een tiental vooraanstaande Nederlandse beleidsmakers – politici en hoge ambtenaren – vroegen naar hun ervaringen met de Europese samenwerking en integratie. Dat project leidde ons naar Brussel, voor een interview met Kohnstamm. We spraken zo een man van in de tachtig die ons zes uur lang non-stop onderhield over Europa als een aangelegenheid van levensbelang. Een man die naar eigen zeggen aan de vooravond van een Euro-referendum een pilletje moest innemen om de slaap te kunnen vatten. Kohnstamms persoonlijke en emotionele betrokkenheid bij Europa maakte indruk. En zo is de biografie ook een zoektocht naar het antwoord op de vraag naar Kohnstamms gedrevenheid voor Europa, naar zijn achterliggende drijfveren. Dat een man op zijn leeftijd niet voldaan omkijkt, niet het welletjes vindt en zich aan – pak weg – het kweken van stokrozen gaat wijden, maar volstrekt toekomstgericht werkt en denkt. Dat is wat we gepoogd hebben te doorgronden. ‘Wat bezielt Max Kohnstamm?’ had ook de ondertitel van het boek kunnen zijn geweest.⁵

De zoektocht naar Kohnstamms belangrijke vormende invloeden en drijfveren leidde ons allereerst naar zijn opvoeding gedurende de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, de doorwerking van zijn ouderlijk huis en bovenal de invloed van Kohnstamms vader en eerste grote leermeester, de beroemde pedagoog Philip Kohnstamm.

4 A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst ed., *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945-1975* (Amsterdam 2001).

5 Ten tijde van het werk voor het interview-boek was er een Kohnstamm-biografie in voorbereiding. Deze zou geschreven worden door Geert Mak en Hugo Camps. Toen het project door een samenloop van omstandigheden (o.a. het succes van Maks ‘In Europa’) niet van de grond kwam ontfermde prof. Hans Daalder, de nestor van de Nederlandse politieke wetenschappers, zich erover en benaderde Van der Harst en ondergetekende met de vraag aan wie deze gewichtige taak nu toevertrouwd zou kunnen worden. Ons wat schuchtere antwoord, dat zulks wellicht op onze weg lag, werd gehonoreerd.

Dat ouderlijk milieu betrof het Amsterdamse establishment. Kohnstamm is een kind van de Amsterdamse bourgeoisie; van vaderszijde de intelligentsia, van moederszijde het grote bedrijfsleven. Van vader leerde hij het nadenken over de Europese en interstatelijke betrekkingen. Vader Kohnstamm dacht over de vraagstukken van zijn tijd in termen van bovenstatelijkheid. Hij was ervan overtuigd dat de vredesregeling van Versaille door haar gerichtheid op suprematie, op het straffen en onder de duim houden van Duitsland niet kon slagen. Hij pleitte voor een bovenstatelijke Europese rechtsgemeenschap als alternatief.

In 1938 maakte de toen 24-jarige student geschiedenis Max Kohnstamm een reis van bijna een jaar door Amerika. Daar bestudeerde hij Roosevelt's *New Deal*. Hij geraakte er onder de indruk van de energie, dynamiek en daadkracht van dat enorme continentbrede land. Als je het tot op het bot verdeelde fatalistische Europa eens zo zou mogen bezien!⁶

Kohnstamms oorlogsbelevissen vormen een tweede bron van vormende ervaringen. Kohnstamm heeft onder een dictatuur geleefd; dat motiveert hem tot op heden. Opgepakt door de bezetter als vertegenwoordiger van het Amsterdamse studentenverzet en geïnterneerd in het kamp Amersfoort, werd hij geconfronteerd met kou, honger, geweld, onrechtvaardigheid en doodsangst die hem het belang van het intomen van macht en nationalisme hebben ingeprent. De verschrikkingen van de oorlog maakten hem duidelijk dat vrede in de vorm van tijdelijke afwezigheid van gewapende confrontaties op de basis van een 'machtsbalans' ontoereikend was. Bovenstatelijke instituties en rechtsregels waren nodig om vreedzame verhoudingen tussen de staten bestendig te maken. Zoals op het niveau van de nationale staat rechtszekerheid voor de burgers tot stand is gebracht door regels en instituties, zo moet dit ook *tussen* de nationale staten. Hier zien

Omslag van A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Max Kohnstamm. Leven en werk van een Europeaan* (Utrecht 2008).

6 De correspondentie van Kohnstamm in Amerika met zijn vader in Nederland zou 63 jaar later uitgegeven worden in *'Nog is er geen oorlog' Briefwisseling tussen Max en Philip Kohnstamm* (Amsterdam 2001).

we de geest van de latere Schuman-verklaring: om georganiseerde vrede tot stand te brengen moesten de statelijke betrekkingen in Europa van de grond af aan hervormd worden.

Een derde categorie vormende ervaringen bood Kohnstamms langjarige samenwerking met Jean Monnet, de grondlegger van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en hun campagne voor de hedendaagse Europese Unie. Kohnstamm werkte onder en met Monnet in verschillende hoedanigheden: als secretaris-generaal van de Hoge Autoriteit van de EGKS en als vice-president van Monnets Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa. In Monnets benadering van internationale vraagstukken trof Kohnstamm een perfecte aansluiting op wat zijn jeugd en oorlogservaringen hem geleerd hadden. Die wat abstracte, althans theoretische noties en opvattingen kregen onder Monnet concreet gestalte: Van Monnet heeft Kohnstamm vooral *praktisch* geleerd: hoe je het bovenstatelijke Europa in de praktijk kon maken, hoe je op concrete beleidsterreinen grensoverschrijdende samenwerking geïnstitutionaliseerd tot stand kon brengen. Want dáár hamerde Monnet op, op instituties. Mensen komen en gaan; instituties blijven. Maar ze behoeven onderhoud, er moet constant aan gewerkt worden. Er is altijd het gevaar dat de bereikte integratie teruggedraaid wordt. Ook leerde Kohnstamm van Monnet hoe je een succesvolle lobby voert, hoe je achter de schermen invloed kan genereren en aanwenden. (In het kort: door de steun van invloedrijke politici, vakbondsleiders, ondernemers etc. voor een stellingname te vergaren en die eisen en steun in het politieke proces in te brengen). Goed lobbyen impliceerde een grondige voorbereiding. Bijvoorbeeld door het vooraf oefenen van gesprekken, zoals een voorbereidend rollenspel tussen Monnet en Kohnstamm, waarbij Kohnstamm voor Adenauer speelde. Dit soort activisme was voor de jaren vijftig iets volstrekt nieuws, zoals de gehele lobby van Monnet, een private lobby die zich richtte op de publieke sfeer, nieuw was.

Zo hebben wij de hoofdpersoon van ons boek leren kennen als een gedreven man die, door wat hij van zijn vader had geleerd en wat hij vervolgens in de oorlog zelf had ervaren, gedurende de rest van zijn bestaan heeft gepoogd zingeving te vinden voor - of bij - die verschrikkingen van de Wereldoorlog. Zingeving door het tot stand brengen van instituties die een nieuwe oorlogsverschrikking economisch, politiek en in de hoofden en harten van de burgers van Europa tot een onmogelijkheid moeten maken. Kohnstamms Europa is zijn antwoord op de oorlog.

Dat maakt hem tevens tot een ernstige man, een man met een missie.

Voor Max Kohnstamm is Europa niet te relativieren, is het letterlijk een zaak van leven en dood, althans van oorlog of vrede. En daarom wordt hij geleid door een streven naar perfectie. Een perfectionisme dat Kohnstamm met zijn leermeester Monnet gemeen heeft. Deze laatste liet ook van een resolutie 38 achtereenvolgende versies opstellen voordat deze naar zijn wens was.

Kohnstamms missie heeft hem voor formidabele keuzes gesteld. Deed hij er goed aan zijn bestaanszekerheid als Nederlands diplomaat op te geven om zich in het avontuur met ongewisse afloop van Jean Monnet te storten? Kohnstamm durfde het aan. In 1956 gaf hij zijn hoge functie bij de Hoge Autoriteit op om

Max Kohnstamm.

Monnet te gaan helpen met diens Actiegroep-lobby: "Ik meende, dat als ik iets kon doen voor mijn kinderen, dit het wel was. (...) Mijn gevoel was dat dit het enige was wat ik kon doen. Dat ik eigenlijk geen keus had." Twee keer werd hij gedurende die jaren gevraagd voor het burgemeesterschap van zijn geliefde Amsterdam; beide keren heeft hij voor de eer bedankt.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft Kohnstamm het Actiecomité van Monnet (die in 1979 overleden was) heropgericht. Dit 'Tweede Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa' telde ongeveer honderd leden, gerekruteerd uit de rijen van politici en van werkgevers- en werknemersvoorlieden. Zwaargewichten als Helmut Kohl, Helmut Schmidt, Edward Heath, Joop den Uyl, Michael Hesseltine, Jacques Chaban-Delmas en Leo Tindemans verbonden er hun naam aan. Dit Comité, opgericht om de in het slop geraakte Europese integratie nieuwe impulsen te geven, heeft sturende invloed weten uit te oefenen op de totstandbrenging van de gemeenschappelijke markt van de Europese Unie. Die doorwerking was vrucht van Kohnstamms nauwe contacten met de toenmalige voorzitter van de Europese Commissie, Jacques Delors. De suggestie voor het tijdpad van het Europa 92-project ter realisering van de gemeenschappelijke markt kwam - zo blijkt nu - rechtstreeks uit de koker van Kohnstamm en de zijnen. Overigens biedt dat een mooi voorbeeld van Kohnstamms werkwijze achter

Jean Monnet op de cover van Time Magazine in 1961.

de schermen. Kohnstamm was en is een groot netwerker. Dat is een voorwaarde om een effectief lobbyist te zijn.

De relatie tussen een biograaf en zijn biografisch object is een boeiende. Met recht en reden schreef professor Cees Fasseur over Colijn-biograaf Herman Langeveld: "Iemand zo verfoeien als Herman de Lombokveteraan en vijfvoudig minister-president Colijn deed en dan toch een goed boek over hem schrijven, dat is pas klasse."⁷ Inderdaad, er ontwikkelt zich tussen biograaf en gebiografeerde een zekere chemie, waarvan het

vriendschappelijke gehalte niet verzekerd is. Kohnstamm en zijn biografen hebben wel in goede verstandhouding de eindstreep gehaald.

Wat op de loer lag was veeleer het omgekeerde gevaar: Het biograferen van een nog levende hoofdpersoon en wel een van het kaliber en de gedrevenheid van Kohnstamm, kan licht leiden tot een gebrek aan kritische stellingname of zelfs tot hagiografie.

Dat gevaar werd mogelijk nog gevoed door de notie – die we al snel aangereikt kregen – dat het als gevolg van diens perfectionisme nog niet zo eenvoudig zou zijn om een biografie te schrijven die de goedkeuring van Kohnstamm zelf zou kunnen wegdragen. Nog geen woord van de biografie stond op papier of we kregen al de waarschuwing: "Hij zal zich over het uiteindelijke resultaat ongetwijfeld diep teleurgesteld tonen."

Desondanks werd het hagiografisch gevaar, hoewel manifest, beperkt, juist door de gememoreerde Europa-kritische Milwardiaanse achtergrond

7 Cees Fasseur, 'Een sterke man' in: *Herman Langeveld. Historicus aan huis*. Vriendenboek onder redactie van Wouter Beekers, Wim Berkelaar en George Harinck. (Amsterdam en Amstelveen 2005), 41-42 aldaar 41.

van de schrijvers. Het werkte eigenlijk omgekeerd: collegae vonden het nogal amusant, dat uitgerekend twee 'Milward-boys' de biografie van Kohnstamm gingen schrijven.

Met overtuiging voorts hebben we een professionele distantie in ere gehouden. Bij de interviews met de hoofdpersoon in diens woonplaats, het Belgische dorpje Fenffe hebben we – om een voorbeeld te noemen - er altijd voor gekozen in hotelkamers te overnachten in plaats van de gastvrijheid van de Kohnstamms te benutten. Niet dat het een straf was, die hotels rond Fenffe en de uitvoerige wandelingen die daar in de Belgische Ardennen gemaakt konden worden.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat het onderzoeks- en schrijfsproces ons als auteurs onberoerd heeft gelaten. Integendeel. Harryvan en Van der Harst hebben van hun Kohnstamm-onderzoek geleerd. Geleerd dat het Europese project inderdaad beduidend meer is dan een interessante bestuurslaag. Dat men als beleidsanalist in nuchterheid kan doorschieten, omdat naast belangen en preferenties óók personen en hun ideeën mee vormen geven aan de Europese ontwikkeling. Geleerd dat Europa als antwoord op de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog permanent onderhoud behoeft.

Max Kohnstamm is een lobbyist voor Europa die eigenlijk nooit is opgehouden met lobbyen. Als lobbyist voor de Europese integratie heeft hij invloed gegenereerd en aangewend. Invloed achter de schermen, maar daarom niet minder betekenisvol: bij de EEG-onderhandelingen, in het Comité Monnet, en in het Tweede Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa gedurende de jaren tachtig en begin jaren negentig van de vorige eeuw. Zo neemt hij ook vandaag de dag met passie deel aan het Europese debat.

Het zij ons tot lering en troost. 'We leven in een bezeten wereld, en wij weten het', aldus de fameuze beginregel van Huizinga's 'In de schaduw van morgen'. Max Kohnstamms leven en werk tonen ons hoe we kunnen trachten aan die bezetenheid het hoofd te bieden.